

הוראת הסידור בבית הספר היסודי

ישראל תא-שמע

בפשט, זה בבקאות וזה בחריפות, זה בהלכה וזה באגדה, ולכל הפחות — במדרשים השונים וביל-קוטיהם. אולם נשארה בעם גם שכבה רחבה יותר מכפי שנראה לכאורה, שלא זכתה להגיע אף לדר-גה זו. יושבי הכפרים הקטנים והמרוחקים, רחוקים היו מרחק רב מכדי שנוכל לקרואם "בני-תלמוד", ובורותם הגיעה, לעתים לגבולות האומללות.¹ מספרם הכולל של אלו לא היה קטן כל-עיקר.

תקופות שונות בסידור

אולם ספר אחד היה שליווה בנאמנות את כל שכבות האומה, בכל מקום ובכל זמן, והוא ספר סידור-התפילות. אפילו ידיעת קרוא וכתוב לא היתה נחוצה כדי להשתמש בו, שהרי איזה יהודי לא ידע את עיקר תוכנו וענייניו בעל-פה? גם אלה שלא היו הוגים את תפילתם בפיהם, מחוסר בקיאות בנוסח ומהעדר ספרים (בטרם המצאת הדפוס) או מכל סיבה אחרת, היו מקשיבים לתפילתו של החזן המוציא אותם בתפילתו, ומשי-בים אמן אחר דבריו.

על חשיבותו המכרעת של הסידור בחיי הרח של העם, נוכל לעמוד ביתר בירור כשנבחין במס-פרן הרב של התקופות שהדיהן עולים ממנו למרות שונותם הרבה זו מזו. ימי המקדש (הלל), תפילת מוסף ועוד), ימי פרס וימי מרד החשמו-נאים ("על הנסים"), תקופת יבנה (תלמים אחדים מתפילת שמונה-עשרה), תקופת המדרש הא"י (פיוטים קדומים אחדים), תקופת הגאונים ("ייקום-פורקן"), תור הזהב בספרד (פיוטים שונים כ"אדון-עולם" ואחרים), הגזרות הרבות של אמצע ימי-הביניים (קנינות וסליחות רבות) ועל כולן התפילות לשלום המלכות וה"מודעות" השונות

מ בין הספרים הרבים שהיו מלווים נאמנים לעם-ישראל בגלותו האחרונה והארוכה, נתייחד מקום של כבוד לספר סידור התפילות, על פני המקרא, התלמוד ואפילו ספרי המדרש. כמה סיבות לדבר: עם התגבשותה הסופית של תורה שבעל-פה, כספר ערוך ומנוסח כל-צרכו, בסוף תקופת הסבוראים, דחתה זו מפניה, אט אט ושלא מדעת, את חברתה שבכתב. בתורה שבע"פ, מצויה ההס-ברה המפורטת והשלמה לתורה שבכתב, הן לחל-קה ההלכתי והן לחלקה הסיפורי, ובלעדיה דברי הכתוב אינם אלא כדברי "ספר-החתום". מאחר ובים הגדול הזה של תורה שבע"פ גידונים, במפור, רובי העניינים והפסוקים החשובים שב-מקרא, עבר מרכז הכובד מאליה מהמקראות אל התלמודים והמדרשים.¹ ברבות הימים סייע גם הפולמוס הקראי בידי אותה מגמה, שכן על אף העיון המחודש לזמנו, במקראות ובלשונותיהם, שעוד הגאונים היו נזקקים לו כדי לייעל את מלחמתם, הרי שהמון העם הורחק במשך הזמן — או נחרק מעצמו — מן העיון המרובה במקרא, "מפני הסכנה". בין כך ובין כך, גלוי וידוע שעד לדורות האחרונים ממש, לא היה הלימוד הסדיר והענייני במקרא כולו מקובל בין שלומי האמונה, וידוע מה שאמרו על תלמידי-חכמים שהם מכירים את המקרא מתוך מובאותיו בחז"ל בלבד.² דברי חז"ל, שדחו מפניהם במידה רבה את העיון במקרא, זכו שתהא יד הכל מהפכת בהם. מצוות לימוד-תורה ואהבת תורה שנעשו לסימני ההיכר העיקריים של היהודים בכל מקום, מצאו את ביטוי-יים המעשי בעיסוק הבלתי-פוסק בתלמודים ובמדרשים. עיסוק זה הקיף את כל המוני העם, איש איש לפי מדרגתו ויכולתו, זה בפלפול וזה

בענייני דת ציבוריים וההשתקה המוסכמת של ירכוח דתי, כלום עשויות הן להורות את דרך התשובה?

אולם, השאלה הנוקבת היא אם יש כיום בדינו לסייע לאנשים חפשי-הדרך למצוא את הדרך לשוב אל ה' ותורתו? ההתעסקות הבלעדית

במשך הדורות, וזאת תוך כדי ציון מקורותיה של כל תפילה ותפילה (כיוון זה נתמצה בסידור "עבודת-ישראל" המפורסם). אין צריך להזכיר את תנועת הרפורמה, שתחילת מעשיה היתה עקירת הקטעים ה"בלתי-מתאימים" מסדר התפילה, ושינוי דראסטי של כל השאר⁴.

אולם בכך לא סגי. לא רק שהסידור משקף בין דפיו תכנים וסגנונות של תקופות שונות ורב-גוניות, ולא זו בלבד שהוא נושא עמו את רישומן של כל אותן תנועות רחניות גדולות שזכרנו, אלא שהספר מבטא את מכלול אמונות האומה, תקוותיה וציפיותיה, לשעה ולדורות. האמונה בהכרה כללית ומלאה מצד האומות באלקי ישראל לעתיד לבוא ("עלינו לשבח"), האמונה בשיבת העם לארצו (ברכות אחדות בתפילת שמונה-עשרה), בביאת המשיח ובתחיית המתים (שם), בנקמה באומות והרבה אחרות, מצאו את מקומן בסידור. ולא עוד, אלא ש"ג העיקרים שניסח

שבראש תפילות ידועות, כתפילת "כל-גדרי", ועוד.

אין לך תנועה רוחנית יהודית חשובה במאות השנים האחרונות שלא השאירה את רישומה לדורות בסידור. הקבלה חדרה לנוסח התפילה על כל צעד ושעל (פרט לשינויי-טכסט "מקומיים" — שמספרם מגיע למאות — ושנעשו מתוך מגמה להשיג ערך "גימאטרי" רצוי, מתוך צרופי האות-יות והפסוקים. אזכיר רק את הוספת סדר קבלת-שבת בנוסחתו המקובלת כיום, ואת סדר אמירת "ברוך שמי" שבהוצאת ספר-תורה); החסידות ממש יצרה לעצמה "נוסח" חדש מתוך הרכבה ופירוד של נוסחים קודמים, והרעיש את העולם בהוספת "לשם-יחוד" במקומות שונים בסידור; ההשכלה שברוח המסורת אף היא השאירה את רישומה בסידור מתוך חתירתה למי-צוא את הנוסח המקורי והנכון של התפילות השונות, ולסגן מהן את השיבושים השונים שנפלו

שרידי החוית בביהכנ"ס העתיק בכפר ברעם

מתמיד פסגת היעוד החינוכי של כל אדם מישראל — ותבין על נקלה מה קרה לו לסיידור-התפילה שדחקוהו לקרן-זווית והפכוהו ענין להדייטות בלבד.

רקע היסטורי וספרותי

אך שבשתא כיון דעל על. גם בימינו, לאחר שגשתנה המצב הכללי תכלית-שינוי ונת-הפכו המושגים והערכים, עדיין לא נתעורר אדם לתקן את העוול המשוער הזה כלפי הסיידור וכלפי עיקר-חינוכם של ילדינו. בימינו אין להעלות כלל על הדעת אדם תרבותי ומשכיל אשר יחייב את התפילה מתוך אמונה מאגית למחצה או מטפזית בלבד. דבר זה נהיר לכל וכנראה גם לאנשי החינוך וההוראה שבינינו. כתוצאה מכך זוכים אנו לאחרונה לספרים רבים על נושא התפילה ואף ימי-עיון והרצאות לרוב מוקדשות לכך. מטרתה של הפעילות הזו היא להחדיר בלבבות את הרגשת חשיבותה של התפילה למתפלל — מכל הבחינות. אין צריך לומר כי רבים מן הרעיונות המובעים בשדה-מחשבה זו, אינם אלא הר-הורי-לבם של אומריהם ואין מהם אלא שכר שיחה בטלה בלבד; אולם גם אותו המעט שיש בו ממש, אין בו ואף אי-אפשר שתהיה בו כל תועלת. כי זאת לדעת: הבנה יסודית וברורה של פשט התפילה, מלווה בהכרה נאותה של הרקע ההיסטורי-רי והספרותי של הקטעים השונים, יחד עם תחושה אסטטית מסויימת, הינה תנאי בל יעבור להבטחת רציפותה התקינה של התפילה בקרב בנינו ובני הדורות הבאים. ואין צריך לומר: מי שלא התפלל בנערותו ובבחרותו, ספק אם יתפלל כל ימיו.

יש להדגיש נקודה נוספת בהקשר זה: אין כלל להטיל ספק בדבר שהתפילה כהילכתה הינה אבן-פינה עיקרית ל"דתיות" בכלל. לא שאלת כיסוי-הראש היא הקובעת ואף לא שאלת היחס בין בנים לבנות, אלא התפילה. מי שאינו מתפלל שלוש פעמים ביום, אינו דתי ואף לא יתן חינוך דתי לבניו והיפוכו במתפלל. שכן החינוך לתפילה הוא תמציתו של החינוך הדתי.

הרמב"ם בפירושו למשנת חלק, נוסחו בקצרה (ובאי-דיוקים!) והוכנסו לסדר התפילה⁶ — שהרי שם הוא מקומם הטבעי.

הקפדה על הנוסח

כאן המקום להדגיש פרט נוסף. חשיבותו העצומה של הסיידור בחיי הרוח של העם משתקפת לא רק בתוכנו אלא גם בתודעה העממית החיה ביחס אליו. מפורסמת מידת ההקפדה היוצאת מן הכלל מצד המתפלל כלפי הנוסח המקובל והמסור בפיו. הבא ממקום אחר והוא מבקש לשנות מן הנוסח המקובל שבבית-הכנסת, ידו על התחונה בכל מקום, ומתוך שהוא מקפיד על נוסחו שלו, והם מקפידים על נוסחו-תיהם שלהם, באים הרבה לידי ריב וקטטה. יחס זה אינו מנת-חלקם של שומרי תורה ומצוות בלבד. שים-לבך ותראה שהקשר האחרון — לאחר שניתקו כל הקשרים האחרים — השומר על זיק היהדות בלב הכופר הקיצוני ביותר, הוא קשר התפילה: תפילת "זכור" במועדים קבועים ותפילת "כל-ינדרי" אחת בשנה. מי שאינו מחזיק באלו, תזקה עליו שיצא לחלוטין מכלל ישראל. העושר הגדול הזה מצוי בידינו, בפורמט קטן ונוח לשימוש, ואנו אף מהפכים בו כמה וכמה פעמים ביום, אלא שאין אנו מפיקים ממנו לתועלתנו הרוחנית כמעט ולא כלום. השפתיים מגלגלות כדרך הילוכן ואין איש שם אל לב. וכל כך למה? מפני שמעולם לא נתקיימה במסגרת תכנית הלימודים המסורתית שלנו הוראת הסיידור כנושא-לימודים. היחס המטפזי המובהק אל התפילה, אשר היה אופייני לחלקים רחבים ביותר ביהדות, ואשר לפיו פועלת התפילה את פעולתה בעליונים ובתחתונים בדרך על-טבעית גרידא וכתוצאה אוטומטית-למחצה של היגוי מילותיה וצירופי אותיותיה, נוסף להשקפה ההמונית והמקובלת כי מטרתה הראשית של התפילה היא לשמש כעין אמצעי-התגוננות בפני כל צרה שלא תבוא, שני אלו הם שהיו מאז בין הגורמים הראשיים לכך. הוסף על כך את כל הכוונות והיחודים שניתוספו עליה ברוח זו על ידי המקור-בלים והחסידים, שהפכו עיקר לטפל וטפל לעיקר, וזכור עם זאת שמעלת "תלמיד-חכם" היוותה

לקראת השגתה של מטרה זו אין ערך ל"ציונות" הנשמעת והנדפסת לרוב על הערך הנעלה, הנשגב והמרומם, על השתפכות-הנפש וכד' השוורים וטוויים במסגרת התפילה. לא זו הדרך להחדיר "תודעת-תפילה" בין צעירינו. פטטיות מילולית זו מעוררת לעג אצל כל תלמיד-תיכון, המורגל ברמת-לימודים כללית גבוהה למדי והמבחין על נקלה בין פטפוט לבין דברים כהלכה.

לו למדו ילדינו, החל בכיתות הגבוהות של ביה"ס היסודי, את סדר התפילה היומיומי, פרק אחרי פרק, תוך למידת מקורותיו והבנת פירושו המילולי, לו למדו את סיבת הימצאותו של כל פרק ופרק בתוך סדר-התפילה, ולו ידעו את מעמדו בתוכה מבחינת הדין וההלכה, הרי שתוך שלש שנים — כלומר: עם היותו לבר-מצוה — מסוגל היה הילד להתפלל את תפילתו היומית כהלכתה וכטעמה — והן זהו הישג שבתנאים הנוכחיים אינו אלא בגדר אוטופיה! נער דתי ממוצע, בגיל הבר-מצוה, אינו מבין ביום חגו יותר מעשירית מתוך תפילתו, וזו, כאמור, הסיבה הראשית לכך ששנים לאחר מכן, בסיימו את לימודיו בתיכון, יהא זונח כליל — במספר מקרים לא קטן — את תפילתו, ובתום שרותו הצבאי, גם את "דתיותו".

קבלת עול מלכות שמים

הגורם ההיסטורי השני להזנחת לימוד התפילה, בטל בזמננו. הרגשתו הטבעית והספונה-

טנית של כל יחיד ויחיד כיום, היא, שאין התפילה מגן בפני צרה בלבד. הנטייה היא להדגיש את מעלתה העצמית של התפילה בתור ביטוי וסמל להשתעבדות האדם לאלקיו (קבלת עול מלכות שמים), ובתור כלי-הבעה ראשי להכרת הטוב של האדם. מטרות אלו מחייבות את המתפלל להכיר הכרה מלאה את תוכן התפילה ולהבינה כהלכה. כל שאינו מסוגל לכך, מובטח לו שיתרחק מן התפילה מיד לכשיעמוד על דעתו.

יתר על כן, כיום אין עוד לומר שהערוכה היחידה כנגד "עם-הארצות" היא בלימוד התלמוד. יהודי בימינו שאינו יודע את קורות עמו ואת תרבותו בכלל, הריהו קרוב יותר למדרגת עם-הארץ מזה שאינו בקי בששה סדרים. קשה עלי הדבור בנושא זה וחושש אני שיחדשנוי בכוונות שלא נתכוונתי אליהן, אולם ייאמר: להיטותם הרבה של העומדים בראש החינוך הדתי בארץ אחר הוראת מקצוע המשנה והתלמוד בבתי-ספר — מתוך שהם רואים בו את אחד מיסודות התודעה היהודית האמיתית — ועד כדי הוראתו כחובה לבנות, להיטות זו יסודה בטעות מכריעה. חשיבות רבה לאין ערוך יש להוראה מסודרת של נוסח התפילה, של יום יום ושל שבת, ועלייה ירכוש הנער מבלי-משים ידיעות רבות ומקיפות על קורות עמו, תרבותו וספרותו, אמונותיו ודעותיו.

הערות

- 1 צידו השני של המטבע הוא, כמובן, חיוב הקריאה בפרשת השבוע, שהועלה דווקא בבבל והועמד על מחזור חדש-שנתי לעומת המחזור התלת-שנתי (או הדו-שמיטתי) שנהג בא"י. התרגום והדרשה שהיו נלווים אל הקריאה כחלק בלתי-נפרד ממנה, סייעו אף הם רבות להעברת מרכז הכובד מן הכתובים לדרשותיהם.
- 2 היו תמיד יוצאים מן-הכלל, ואין צורך להזכיר כאן את המדקדים השונים והפייטנים שעשו את עיקר מלאכתם מתוך מגע הדוק עם המקרא. אלא שעל כגון דא נאמר "היוצא מן הכלל מוכיח את הכלל". מידת עיונם במקרא (והשכלתם המקראית בכלל) של היהודים בימי הביניים
- 3 הראשונים והאמצעיים לא נחקרה כל-צרכה. הדברים האמורים כאן אינם מעיקר הענין ואופיים מקוטע בהכרח.
- 4 ההסתייגות האמורה בסוף הערה 2 כוחה יפה גם כאן. לדוגמא בעולם ראה שו"ת מהרש"ל סי' ח' על בני-כפר שטעו בדין פדיון-הבן — וסברו שזמ"נו הוא בחום ד' שבועות.
- 5 מעניין לצייין שגם תנועת "חכמת-ישראל" תחילתה הרצינית בחקר התפילה, שכן ספרו הגדול של צונץ — יוצר התנועה — על פיוטי התפילה, הוא מן הראשונים בתחום זה.
- 6 נדפסו לראשונה כנראה בהגדה של פסח, וינציאה שכו"ן.